№ 2 дәріс. Түркітанудың қалыптасуы мен дамуының кезеңдері

Негізгі идея: Түркітанудың бастауларынан (көне жазбалар) қазіргі академиялық мектептерге дейінгі эволюциясы.

Түркітану ғылымының қалыптасуы мен дамуы – көне жазба ескерткіштерден бастап қазіргі цифрлық және институционалдық академиялық мектептерге дейінгі ұзақ тарихи-методологиялық жол. Түркітанудың эволюциясы төрт негізгі тарихи-ғылыми кезеңге бөлінеді:

1. Бастапқы және дәстүрлі кезең (Көне дәуірден XIX ғ. ортасына дейін)

Бұл кезең – түркі тілдері мен мәдениеті туралы алғашқы лингвистикалық, этнографиялық және лексикографиялық мағлұматтардың жинақталу дәуірі.

- **Алғашқы лингвистикалық пен сипаттамалық еңбектер (XI–XV ғғ.):**
  - Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» (1072–1074) еңбегі – түркітанудың бастауы әрі алғашқы салыстырмалы-тарихи сөздігі.
  - Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі», ортағасырлық «Кодекс Куманикус» (Codex Cumanicus) қыпшақ тілінің сөздігі және Шағатай дәуірінің жазбалары (Алишер Навои еңбектері).

Еуропалық және ресейлік саяхатшылар мен зерттеушілердің деректері (XVII–XVIII ғғ.):

В. Страленберг, Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас еңбектеріндегі түркі халықтарының тілі мен этнографиясы туралы алғашқы жүйелеу әрекеттері.

2. Академиялық қалыптасу мен классикалық кезең (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы)

Бұл кезеңде түркітану дербес академизмге ие болып, халықаралық деңгейдегі ғылыми пән ретінде танылды.

- **Көне түркі руникасының дешифровкасы (1893 ж.):**

Даниялық лингвист **Вильгельм Томсеннің** Орхон-Енисей руникалық жазуының кілтін табуы және **Василий Радловтың** мәтіндерді алғашқы болып оқуы мен аударуы. Бұл оқиға ғылыми түркітанудың ресми туған күні болып саналады.

- **Сравнительно-историческое языкознание (Салыстырмалы-тарихи тіл білімі):**
  - В. Радловтың «Түркі наречиелері сөздігінің тәжірибесі» (Опыт словаря тюркских наречий) сияқты іргелі еңбектерінің жарық көруі.
  - Алтайтану (Altaic studies) теориясының дамуы (Г. Рамстедт, Н. Роппе).

3. Кеңестік және ұлттық мектептердің қалыптасу кезеңі (XX ғ. ортасы – аяғы)

Бұл кезең академизмнің тереңдеуімен, ұлттық республикаларда дербес түркітанулық мектептердің (Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Татарстан және т.б.) құрылуымен сипатталады.

- **Академиялық орталықтар мен институционализация:**
  - КСРО Ғылым академиясы жанындағы Тіл білімі институттары мен ұлттық Академиялардың құрылуы.
  - Түркі тілдерінің академизмге негізделген фонетикасы, морфологиясы мен синтаксисін жүйелеу (Н. Дмитриев, Э. Тенишев, А. Щербак, Н. Баскаков).
- **Қазақстандық түркітану мектебінің іргетасы:**
  - Құдайберген Жұбанов, Сәрсен Аманжолов, Ісмет Кеңесбаев, Нығмет Сауранбаев, Әлкей Марғұлан, Ғайнетдин Мусабаев секілді ғалымдардың түркілік тілдік және тарихи мұраны зерттеуге қосқан үлесі.
  - Олжас Сүлейменовтың «Аз и Я» (1975) еңбегі арқылы славян-түркі мәдени байланыстарына соны көзқарас енгізуі.

4. Заманауи және цифрлық кезең (XXI ғ. – қазіргі уақыт)

Бүгінгі таңда түркітану пәнаралық (interdisciplinary) және цифрлық трансформация дәуірін бастан кешіріп отыр.

- **Түркілік интеграция және халықаралық мектептер:**
  - **Түркі Академиясы (Turkic Academy)**, ТҮРКСОЙ, Түркі Мамлекеттері Ұйымы секілді халықаралық құрылымдар аясындағы ортақ академизм.
  - Түркия (Анкара, Истамбул), Германия (Берлин-Бранденбург академиясы – *Turfanforschung*), Австрия, АҚШ, Жапония, В венгрия мектептерінің белсенді зерттеулері.
- **Цифрлық түркология (Digital Turkology) және корпустық лингвистика:**
  - Руникалық және ортағасырлық жазбаларды цифрландыру, **Юникод (Unicode)** стандарттарына түсіру.
  - Түркі тілдерінің ұлттық электронды корпустарын жасау, естеліктерді 3D-сканерлеу және ГИС-карталау (GIS mapping).
  - Табиғи тілді өңдеу (NLP) мен жасанды интеллект модельдеріне (LLM) түркі тілдік жүйелерін интеграциялау.